

doen als voortgesproten uit een 'vijfde colonnepychose'. Een deel zou wel degelijk aan Duitse agenten kunnen worden toegeschreven.

Terecht wordt een apart hoofdstuk gewijd aan de Engelse schendingen van onze neutraliteit. Ook hiervan kan worden gezegd dat in veruit de meeste gevallen er geen sprake van opzet was. De Duitse propagandamachine buitte deze inbreuken op een geraffineerde manier uit, waardoor de spanningen in de Haagse ambtelijke circuits soms hoog opliepen. Opmerkelijk is dat de auteurs ondanks hun zakelijke-professionele benadering van het onderwerp—en dat geldt ook voor andere passages—er hier niet altijd in slagen zich geheel los te maken van de traditionele denkcategorieën van 'goed' en 'fout'.

In het uitvoerige zevende hoofdstuk worden de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van de luchtverdediging, en dat per maand!, uitputtend behandeld. Ook componenten als de luchtdoelartillerie, het vrijwillig landstormkorps luchtwachtdienst en de gronddiensten passeren de revue.

Twee zaken springen in het oog. Ten eerste: het Duitse optreden op 10 mei 1940 bevatte voor wat betreft het *Lufwaffe-aandeel* geen enkel verrassingselement. Ten tweede: de beschrijving van luitenant-generaal P. W. Best, de commandant en grote man van de luchtverdediging, doet het gemis aan een goede biografie over deze vakbekwame militair weer eens sterk voelen. Het boek eindigt met een korte beschrijving van de weinige militairen die tijdens de mobilisatie geïnterneerd werden. Zes verhelderende bijlagen en een uitgebreid noten- en literatuurapparaat completeren *Illusies en incidenten*.

Als punt van kritiek kan worden aangevoerd dat de auteurs zich in bepaalde passages wel erg laten meeslepen door hun liefde voor de militaire vliegerij. Dit leidt soms tot merkwaardige vertekeningen. Winkelmanns besluit om de hoofdweerstandslinje te leggen bij de Grebbelinie bijvoorbeeld is door meer overwegingen ingegeven dan uitsluitend diens vrees voor het Duitse luchtwapen. Ook de stelling dat door de ontwikkelingen in de luchtvaart de conceptie van neutraliteit achterhaald was, gaat in zijn algemeenheid te ver.

Samenvattend: een waardevol boek, zowel voor de luchtvaartfreak als voor de professionele historicus. Laatstgenoemde zal bij lezing van geboden schatkamer aan informatie wel het gebruikte jargon voor lief moeten nemen. Gedrosselde motoren, ailerons en andere technische termen komen volop voor.

P. H. Kamphuis

M. M. Timmerman, *De moderne vakbeweging in Twente 1940-1945. Twents verzet tegen de nazificering van het Nederlands verbond van vakverenigingen* (Twentse Akademie Reeks 1; Hengelo: Broekhuis, 1988, 200 blz., f27,50, ISBN 90 70162 431).

Kern van dit boek, een bewerking van een doctoraalscriptie geschiedenis (Groningen, 1983), vormt het verzet in Twente tegen de gelijkschakeling of nazificering van het Nederlands verbond van vakverenigingen tijdens de bezetting. De gelijkschakeling omvatte de aanstelling in 1940 door de Duitsers van de nationaal-socialist H. J. Woudenberg tot leider van het NVV, de krachtige centralisatie die deze in het verbond en de aangesloten bonden doorvoerde, de uitbanning van democratische procedures en de versterking van het NSB-stempel. Alleen in Twente was sprake van collectief verzet tegen deze maatregelen. Twentse bestuurders zeiden Woudenberg in zijn gezicht dat zijn aanstelling geen reden tot juichen was. De bestuurdersbon-

den (overlegorganen van de plaatselijke bondsbesturen) in Almelo, Enschede en Hengelo weigerden diens maatregelen uit te voeren en zorgden ervoor dat de bonden ter plaatse in 1941 leegstroomden. Drie bestuurders werden gearresteerd, van wie twee in een concentratiekamp omkwamen. Dat het Twentse voorbeeld elders geen navolging vond, wekte verbijstering en teleurstelling. Timmerman laat aan deze in hoofdstuk 3 beschreven gebeurtenissen een overzicht voorafgaan van de arbeidsverhoudingen in de Twentse textiel- en metaalindustrie in het interbellum (hoofdstuk 1) en de gelijkschakeling van de vakbeweging op landelijk niveau (hoofdstuk 2). Hoofdstuk 4 beschrijft de houding van de Twentse arbeiders tussen 1942 en 1944 tegenover het gelijkgeschakelde NVV en het op 1 mei 1942 opgerichte Nederlands arbeidsfront (NAF) met aandacht voor de april-meistakingen uit 1943 en de spoorwegstaking uit 1944. Hoofdstuk 5 ten slotte gaat over de moeizame terugkeer van het NVV in Twente in 1945 en de voorkeur van de arbeiders voor de nieuwe Eenheids vakcentrale, onder meer als gevolg van de opstelling van het NVV in het begin van de oorlog.

Anders dan veel literatuur over de vakbeweging tijdens de oorlog gaat Timmerman niet alleen in op de politieke kanten van de gelijkschakeling, maar laat hij ook zien wat de gevolgen van bezetting en gelijkschakeling voor de betreffende arbeidsverhoudingen zijn. Zo gaat de bijeenkomst van Twentse textielondernemers en bonden op 10 mei 1940, waar voor het eerst in de geschiedenis over de totstandkoming van een collectieve arbeidsovereenkomst gepraat zou worden, niet door. De eerste CAO in de textielindustrie die werkgeversverenigingen en bonden begin 1941 opstellen en die het college van rijksbemiddelaars in juli goedkeurt, kan vervolgens niet worden ingevoerd, omdat kort nadien de confessionele vakorganisaties gelijkgeschakeld worden en leeglopen. Over het waarom, hoe en de consequenties in dit verband van de liquidatie van de textielabrikantenvereniging in november 1941 laat de auteur ons helaas onwetend (111). In de Twentse, vooral in Hengelo gevestigde metaalindustrie bestaan van oudsher andere arbeidsverhoudingen dan in de textiel. Hier is sprake van hogere lonen, betere opleidingen, minder stakingen, een landelijke regeling of CAO en overleg in oorspronkelijk door de gebroeders Stork gepropageerde fabriekskernen. Wanneer de oude bonden tijdens de oorlog wegvalen, blijkt de betekenis van deze fabriekskernen toe te nemen (118). Met de directies weten zij de door het NAF gewilde 'sociale voorman' in de bedrijven te neutraliseren en de NAF-propaganda via zogeheten 'bedrijfsappèls' te minimaliseren. Op het bedrijfsappèl bij Stork in april 1942 is niet meer dan een tiental arbeiders komen opdagen, terwijl veertig beampten op verzoek van de directie aanwezig zijn (126). Dat Timmerman alleen naar handarbeiders kijkt en de hoofdarbeiders op deze mededeling na buiten beschouwing laat, acht ik een ommissie. De bonden van bedienden (Mercurius) en technici en werkmeesters had hij in zijn onderzoek moeten meenemen.

Timmermans boek dat een beknopt en helder overzicht van het onderwerp geeft, is meer beschrijvend dan verklarend. Wanneer het op verklaren aankomt, heeft de auteur iets ontwijkends. Op de vraag of in Twente al voor de oorlog anti-Duitse gevoelens een rol speelden, horen we onder verwijzing naar interviews dat die vraag moeilijk te beantwoorden is (60). Hetzelfde gebeurt bij de verklaring van de afwijkende houding van de Twentse vakbondsbestuurders ten opzichte van de rest van het land. De passage die begint met 'Men zou hypotheses kunnen opstellen' gaat al snel weer over in beschrijving (96). Verder dan factoren als mentaliteit en grensgebied komen we daardoor niet, maar die zijn eerder door de auteur in twijfel getrokken (17, 60-61). Jammer ten slotte is dat de betrokken personen nauwelijks getekend worden (met enkele biografische gegevens of anekdotes).

Bob Reinalda

Ph. M. Bosscher, *De Koninklijke marine in de tweede wereldoorlog*, II (Franeker: T. Wever, 1986, 675 blz., ISBN 90 6135 372 6).

In dit deel van zijn standaardwerk over de Koninklijke marine in de tweede wereldoorlog beschrijft Bosscher de verrichtingen van de Koninklijke marine in de Indische archipel tot 8 maart 1942, de dag waarop de Nederlanders zich aan de Japanners moesten overgeven. De eerste veertig bladzijden handelen over de tijd voorafgaande aan het uitbreken van de vijandelijkheden waarin, na een korte schets van de betrekkingen tussen Nederland en Japan sinds 1600, het interbellum uitgebreid aan de orde komt.

Helder zet de auteur uiteen waarom eind augustus 1939 voor Nederlands-Indië een slechts gedeeltelijke mobilisatie werd afgekondigd. Een algemene mobilisatie van de Europese dienstplichtigen zou namelijk de Indische samenleving te zeer ontregeld hebben. Door de bezetting van Nederland kwam de personeelsvoorziening van de Koninklijke marine in Nederlands-Indië in grote problemen. Tijdens de mobilisatieperiode bleek bovendien dat niet voldoende oorlogsmaterieel kon worden aangeschaft. Een en ander leidde er toe dat de vloot niet voldoende bemand en onvoldoende was uitgerust. Een ander manco zou blijken te zijn dat er geen oefeningen in geallieerd verband plaats vonden. Vice-admiraal C. E. L. Helfrich die eind 1939 de bekwame commandant zeemacht H. Ferwerda opvolgde, wordt door Bosscher positief beoordeeld. Toch waren ten aanzien van Helfrich wat vraagtekens op zijn plaats geweest. Helfrich was een voorstander van het voeren van een offensieve verdediging en legde daarmee zijn vloot in de waagschaal. De gevolgen van dit beleid, dat weliswaar de 'eer' redde, waren desastreus. Een meer kritische benadering van deze vlootvoogd was zeker op zijn plaats geweest.

Het feitelijk optreden van de vloot krijgt natuurlijk veel aandacht. Zo wordt recht gedaan aan de Nederlandse onderzeeboten, waarvan de bemanningen moed en bekwaamheid aan de dag legden.

Hoofdstuk IX, getiteld 'Met de rug tegen de muur' behandelt de strijd om Java welke van 28 februari tot 8 maart 1942 werd gevoerd. Een centrale plaats wordt ingenomen door de slag in de Javazee.

In het laatste hoofdstuk gaat de schrijver in op het aandeel van de marine in de strijd te land. Zijn conclusie hierover is: 'Het lijkt mij evident dat het Marinebataljon zich goed van zijn taak heeft gekweten en dat het, vergeleken met de meeste andere onderdelen die bij de verdediging van Oost-Java waren betrokken, in zeer opvallende mate heeft blij gegeven van hoog moreel en hechte saamhorigheid' (316).

In zijn epiloog stelt Bosscher dat te weinig is geprofiteerd 'van de in de strijd tegen Duitsland geleerde lessen'. Het is jammer dat hij deze opmerking niet nader heeft uitgewerkt, want mij althans ontgaat de betekenis van deze bewering.

Na de tekst van 352 bladzijden volgen 13 kaarten, waarop met name de verschillende fasen van de slag in de Javazee vakkundig zijn gereconstrueerd. De uitvoering van de kaarten is echter minder fraai en het *opus magnum* van Bosscher had beter verdiend.

Zeer waardevol zijn de bijlagen die niet alleen de gegevens over de walorganisatie van de Koninklijke marine in Nederlands-Indië en de varende en vliegende eenheden aldaar gedurende de periode december 1941 -maart 1942 geven, maar ook inzicht verschaffen in de sterkte van de Japanse zee- en landstrijdkrachten.

De bladzijden 405-420 bevatten de verwijzingen naar de geraadpleegde bronnen en de bestaande literatuur. Zij getuigen van de grote belesenheid en de kennis van zaken van de auteur. Over de ruim 200 bladzijden noten vallen enkele kritische opmerkingen te maken. Het notenapparaat